

Н.В. Пісна
здобувач
(Львівський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.2

ХАРАКТЕРИСТИКА ЗМІСТУ ТА ЗНАЧЕННЯ РОЗ'ЯСНЕНЬ ВИЩИХ СУДОВИХ ІНСТАНЦІЙ УКРАЇНИ ДЛЯ ПРАКТИКИ ЗАСТОСУВАННЯ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО КРИМІНАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

Охарактеризовано зміст та значення роз'яснень вищих судових інстанцій для практики застосування законодавства про кримінальну відповідальність. Розглянуто проблеми віднесення цього правового феномена до категорії джерел кримінального права, визначення співвідношення поняття роз'яснень вищих судових інстанцій із поняттями «судова практика» та «правовий прецедент», визначено характеристики змісту постанов Пленуму Верховного Суду України.

Ключові слова: роз'яснення, застосування законодавства про кримінальну відповідальність, вищі судові інстанції, судова практика, джерело права.

Дана характеристика содержания и значения разъяснений высших судебных инстанций для практики применения законодательства об уголовной ответственности. Рассмотрены проблемы отнесения этого правового феномена к категории источников уголовного права, определения соотношения понятия разъяснений высших судебных инстанций с понятиями «судебная практика» и «правовой прецедент», определены характеристики содержания постановлений Пленума Верховного Суда Украины.

Ключевые слова: разъяснение, применение законодательства об уголовной ответственности, высшие судебные инстанции, судебная практика, источник права.

The article is devoted to characteristic of content and significance of clarifications of higher judicial instances for practice of application of legislation of criminal responsibility. Problems of referral of this legal phenomenon to category of criminal law sources, determination of correlation of notion "clarifications of higher judicial instances" with the notions "judicial practice" and "legal precedent" have been considered, characteristics of content of resolutions of the Plenum of the Supreme Court of Ukraine have been defined.

Keywords: clarifications, application of legislation of criminal responsibility, higher judicial instances, judicial practice, source of law.

Постановка проблеми. Роз'яснення вищих судових інстанцій України – явище, яке об'єктивно існує у правовій системі нашої держави. Правова природа цих актів, вимоги сьогодення щодо їх змісту (характеру положень, що в них містяться), значення відповідних роз'яснень для практики застосування законодавства про кримінальну відповідальність належать до розряду питань, відповідь на які має дискусійний характер.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Спеціальна юридична література містить публікації, в яких певним чином запропоноване вирішення цих та інших питань характе-

ристики змісту та значення роз'яснень вищих судових інстанцій України для практики застосування законодавства про кримінальну відповідальність. У 2012 році у Львові В.Г. Яворською захищено кандидатську дисертацію на тему: «Забезпечення єдності застосування кримінального законодавства України актами судового тлумачення», у Російській Федерації вийшла друком робота А.В. Мадьярової «Роз'яснення Верховного Суду Російської Федерації в механізмі кримінально-правового регулювання». Проблемам ролі актів вищих судових інстанцій присвячували свої роботи О.М. Бібік, О.І. Бойко, А.В. Наумов, К.В. Ображиєв, О.І. Парог, Г.Т. Ткешелиадзе, М.І. Хавронюк та багато інших вчених. Однак слід зауважити, що наукові розробки цих криміналістів стосувалися окремих питань кримінально-правового значення роз'яснень вищих судових інстанцій: визнання їх джерелом права, співвідношення правоположень відповідних постанов із такими правовими явищами як конкретизація та тлумачення, співвідношення згаданих роз'яснень із поняттям прецедент та судова практика тощо.

Метою статті є проведення аналізу змісту роз'яснень вищих судових інстанцій України з питань застосування законодавства про кримінальну відповідальність та з'ясування на цій основі питань значення відповідних актів для практики застосування кримінального закону.

Виклад основного матеріалу. На початку окреслимо коло питань, які потребують з'ясування з огляду на поставлену мету статті. Для цього є всі підстави скористатися узагальненням проблеми кримінально-правового значення роз'яснень вищих судових інстанцій, проведеним О.І. Бойком. Автор зазначає, що доктрина відрізняється істотною різноманітністю поглядів практично по всіх істотних аспектах проблеми: акти тлумачення вищої судової інстанції – джерело кримінального права або ні, рядовий чи видатний фрагмент судової практики, прецедент чи ні, наділені ознакою обов'язковості чи мають рекомендаційний характер, подібні до конкретизації чи ні, становлять собою сферу тлумачення чи ні, служать формою судової практики чи стосуються правотворчості, відповідають принципу законності чи суперечать йому, девальвують ідею незалежності суддів і підпорядкування їх тільки закону або ні [1, с. 243]. Одночасно не можна не погодитися із російським професором у тому, що інтерпретаційна діяльність Верховного Суду давно завоювала собі «право на життя» з чисто практичних міркувань і тому безцінна. Все свідчить на користь того, що ми маємо справу з унікальним явищем, яке навіть отримало специфічне позначення («правоположення»), явищем, яке в людському середовищі звичайно іменується творінням та передбачає для свого існування набір незвичайних причин та умов [1, с. 243]. Зрозуміло, що вирішення одного з цих питань неможливе без вирішення інших, оскільки окреслені проблеми є взаємопов'язаними.

Для початку зазначимо, що предметом нашого дослідження є роз'яснення вищих судових інстанцій України з питань застосування законодавства про кримінальну відповідальність. Саме у такому форму-

люванні, оскільки відповідно до чинного законодавства, відповідні роз'яснення має право давати Пленум Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ у своїх постановах та Верховний Суд України в ухвалах з розгляду кримінальних справ. Такий висновок ґрунтується на таких законодавчих положеннях: Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [2] – ч.1 ст. 32 «Вищий спеціалізований суд надає методичну допомогу судам нижчого рівня з метою однакового застосування норм Конституції та законів України у судовій практиці на основі її узагальнення та аналізу судової статистики; дає спеціалізованим судам нижчого рівня рекомендаційні роз'яснення з питань застосування законодавства щодо вирішення справ відповідної судової юрисдикції»; ч.1 ст. 36 «Пленум вищого спеціалізованого суду діє у складі всіх суддів вищого спеціалізованого суду для вирішення питань, пов'язаних із забезпеченням єдності судової практики у справах відповідної судової юрисдикції, та інших питань, віднесених до його повноважень цим Законом»; ч. 2 ст. 36 «Пленум вищого спеціалізованого суду за результатами узагальнення судової практики дає роз'яснення рекомендаційного характеру з питань застосування спеціалізованими судами законодавства при вирішенні справ відповідної судової юрисдикції»; Кримінального процесуального кодексу України [3] – ч. 2 ст. 455 «Якщо Верховний Суд України встановить, що судові рішення у справі, яка переглядається з підстави, передбаченої пунктом 1 частини першої статті 445 цього Кодексу, є незаконним, він скасовує його повністю чи частково, змінює його і ухвалює нове судове рішення або направляє його на новий розгляд до суду касаційної інстанції. У мотивувальній частині ухвали має міститися обґрунтування помилковості висновків суду касаційної інстанції з цього питання. У резолютивній частині нового судового рішення має міститися висновок про те, як саме має застосовуватися відповідна норма закону України про кримінальну відповідальність щодо подібних суспільно небезпечних діянь»; ч. 1 ст. 458 «Висновки Верховного Суду України, викладені в його ухвалах, у випадках, передбачених у частині другій статті 455 і ч. 2 ст. 456 цього Кодексу, є обов'язковими для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності відповідну норму закону, та для всіх судів України»; ч. 2 ст. 458 «Невиконання судових рішень тягне за собою відповідальність, встановлену законом».

Разом із тим Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ з часу його створення та одержання повноважень рекомендувати всім судам загальної юрисдикції правила застосування законодавства про кримінальне законодавство на час підготовки цієї публікації не прийняв жодної постанови Пленуму з питань застосування Кримінального кодексу. Натомість у правовій системі України продовжують діяти відповідні постанови Пленуму Верховного Суду України, зміст яких і став предметом нашого аналізу.

Вирішуючи питання про те, чи мають роз'яснення вищих судових

інстанцій України статус джерела кримінального права, зазначимо таке. Кримінально-правова наука не має однозначної відповіді на це питання. Вчені, які працювали над проблемою джерел кримінального права, наводять аргументи як на користь визнання постанов Пленуму Верховного Суду джерелом права, так і проти такого підходу. Найбільш повно узагальнив такі аргументи у своїй роботі О.Н. Бібік. Автор зазначає, що багато вчених вважають, що постанови Пленуму Верховного Суду не є джерелом права, в тому числі кримінального, оскільки: 1) відкидають правотворчі функції за Верховним Судом; 2) вказують на відсутність у керівних роз'ясненнях норм права; 3) апелюють до того, що Верховний Суд не розглядає себе як правотворчий орган; 4) вважають, що відповідні акти містять тільки інтерпретаційні норми (норми про норми, норми-роз'яснення) про застосування юридичних норм; 5) вважають дані акти не загальнообов'язковими, а рекомендаційними, оскільки така загальнообов'язковість не передбачена законом; 6) вважають, що загальнообов'язковість даних актів не відповідає би зафіксованому у Конституції принципу незалежності суддів. Існує й інша точка зору на розглядувану проблему, згідно з якою постанови Пленуму Верховного Суду є джерелами кримінального права, оскільки вони: 1) обов'язкові для судів; 2) формують нові норми кримінального права, розширювально та обмежувально тлумачать дані норми; 3) конкретизують, уточнюють і доповнюють зміст кримінального закону; 4) є нормативними правовими актами, наділені всіма ознаками правової норми, в тому числі мають загальнообов'язкову силу відповідно до ст. 56 закону РФ «Про судоустрій», яка роз'яснення Верховного Суду іменує керівними; 5) використовуються у судовій практиці [4, с.140]. На користь другої наведеної тут позиції щодо можливості визнання роз'яснень вищих судових інстанцій джерелом кримінального права можна використати й аргументи, наведені відомим радянським криміналістом Т.Г. Ткешеліадзе. Вчений висуває такі аргументи: 1) конституційні положення про підпорядкування судді тільки закону не виключає можливості судової правотворчості підзаконного характеру; 2) керівні роз'яснення Пленуму Верховного Суду є нормативними актами в силу своєї загальнообов'язковості, неперсоніфікованості; 3) конкретизація загальних норм закону в положеннях керівних роз'яснень є процесом правотворчості, спрямованим на поглиблення загального змісту норми права «на підставі внесення нових елементів у правове регулювання відповідних суспільних відносин», що мають підзаконний характер [5, с. 31–35].

Усвідомлюючи відмінність радянської правової системи та сучасних українських правових реалій, слід зазначити, що наведені грузинським вченим аргументи зберегли свою актуальність і зараз. Дійсно, Закон України «Про судоустрій і статус суддів» у ч. 1 ст. 6 вказує, що «суди здійснюють правосуддя на основі Конституції і законів України, забезпечуючи при цьому верховенство права». Разом із тим це нормативне положення не виключає можливості, а у багатьох випадках – необхідно-

сті судам практично всіх ланок конкретизувати нормативні положення законів України, у тому числі й Кримінального кодексу, які через свою абстрактність не можуть бути застосовані без цього прийому правозастосування. В постановах Пленуму Верховного Суду здійснюється не тільки інтерпретація, але й нормативна підзаконна конкретизація кримінального закону. Причому підзаконний нормотворчий розвиток кримінально-правових норм є не винятком, не якимось одиничним випадком, а об'єктивно зумовленою регулярною функцією постанов Пленуму. При цьому той факт, що, конкретизуючи кримінальний закон, положення, які сформульовані у постановах Пленуму, мають вторинний характер, похідний від вже існуючих кримінально-правових норм, зовсім не перешкоджає визнанню їх нормативності. Правова норма залишається такою незалежно від того, чи є вона первинною або має похідний, підзаконний характер. І все ж найбільш яскраво нормативний характер постанов Пленуму Верховного Суду проявляється в тих випадках, коли сформульовані в них положення компенсують прогалини у кримінальному законодавстві. Звичайно, постанови Пленуму Верховного Суду не можуть усунути прогалину у кримінальному законі, оскільки це виключна прерогатива законодавця. Однак якщо сфера кримінально-правового регулювання, в якій виявлена прогалина, не пов'язана з криміналізацією діяння, для регулювання відповідних відносин можуть застосовуватися і, як показує практика, успішно застосовуються, постанови Пленуму Верховного Суду, які заповнюють, таким чином, прогалини кримінального закону до їх законодавчого усунення [6, с. 175].

Відкидання правотворчих повноважень вищих судових інстанцій не підкріплюється аргументами нормативного характеру. Конкретизація кримінального закону, яка широко зустрічається у постановах Пленуму Верховного Суду, безумовно, має багато спільного з правотворчим процесом, оскільки пов'язана із визначенням змісту кримінально-правової норми. Постанови Пленуму Верховного Суду за своєю правовою природою подібні із підзаконними нормативно-правовими актами, сутність яких якраз і полягає в уточненні, конкретизації, розвитку положень закону. Конкретизація норми права здійснюється до тих меж, коли вони стають настільки конкретними, що набувають здатності регулювати суспільні відносини [4, с. 150–151].

Щодо обов'язковості роз'яснень вищих судових інстанцій у правовій системі України наведемо такі твердження, які можуть бути аргументами відповідної позиції. Хоча й законодавство про судоустрій України говорить про рекомендаційний характер постанов Пленуму Вищого спеціалізованого суду (ст. 36), їх значення для одноманітного розуміння кримінального закону та формування стабільної судової діяльності буде величезним. Суди загальної юрисдикції постійно звертаються не тільки до роз'яснень кримінального закону, які містяться в постановах Пленуму Верховного Суду про судову практику з окремих категорій кримінальних справ та про застосування інститутів Загальної частини криміна-

льного права, але й до рішень Судових колегій Верховного Суду з конкретних кримінальних справ, в яких втілюється правова позиція цього судового органу. Відносна обов'язковість рекомендацій Верховного Суду для нижчестоящих судів зумовлена високою кваліфікацією суддів, заслуженим авторитетом Верховного Суду, а також правильністю та глибиною наукової аргументацією роз'яснень, що даються [7, с. 5–6]. Як зазначено у спеціальній літературі, обов'язковість роз'яснень вищих судових інстанцій ґрунтується не на авторитеті сили, а на силі авторитету [8, с. 5–6]. Однак Кримінальний процесуальний кодекс України встановлює положення, які можуть свідчити про нормативний характер рішень Верховного Суду України, ухвалених за результатами розгляду заяв про перегляд судового рішення з підстав, передбачених статтею 445 КПК України: обов'язковий характер для всіх суб'єктів правозастосування (ч. 1 ст. 458 КПК України); обов'язковість рішення забезпечується примусовою силою держави (ч. 2 ст. 458 КПК України); зміст рішення підлягає офіційному обнародуванню (ч. 3 ст. 458 КПК України).

Таким чином, є всі підстави стверджувати, що роз'яснення вищих судових органів України з питань застосування законодавства про кримінальну відповідальність набувають ознак джерел кримінального права.

А.В. Мадьярова у своїй праці проводить порівняння актів тлумачення Верховного Суду з так званою «судовою практикою». Ці правові феномени автор оголошує нерівноцінними: якщо практика утворюється на базі казусів, то право роз'яснення процесуально віддалене від «індивідуального правосуддя». Роз'яснення не є правозастосуванням або судовою практикою, вони похідні від класичного правосуддя, становлять собою засіб інформування судів про створені «наверху» норми. Акти тлумачення Верховного Суду не можуть вважатися формою судової практики, оскільки Пленум виробляє власну позицію, а не фіксує чийсь, враховує й думки інших відомств (прокуратура, Мінюст) або думки вчених, не посилається в обґрунтуванні на конкретні рішення нижчестоящих судів з юридичних справ. Крім того, механізм видання роз'яснень саме правотворчий, а не правозастосовний. Судова ж практика відіграє роль емпіричної бази. На відміну від судової практики, роз'яснення можуть ґрунтуватися на думці меншості суддів, взагалі не відображати її (у випадку термінового тлумачення законодавчої новели) або встановлювати новий варіант розуміння закону, невідомий судовій практиці або навіть протилежний їй. А.В. Мадьярова вважає, що за спробами віднести роз'яснення Верховного Суду до судової практики або обґрунтувати їх прецедентний характер стоїть, насамперед, прагнення визнати важливу роль у вітчизняній правовій системі судової нормотворчості взагалі та легалізувати нормовстановлюючу діяльність Верховного Суду зокрема, знайти його роз'ясненням нішу в системі джерел права. На думку ж автора, керівні роз'яснення мають самостійну природу і не є однією з форм судової практики, але становлять собою вторинне джерело кримінального права [9, с. 71–77].

Не заперечуючи висновок вищенаведеного автора про значення роз'яснень вищих судових інстанцій як джерела права, слід зазначити, що вказані роз'яснення – це узагальнена судова практика, це урахування, як правило, правоположень, які склалися в ході застосування правових норм по багатьох справах. Інколи у вказаному смислі говорять, що роз'яснення становлять собою вторинну судову практику [10, с. 13–14]. Оцінюючи в цілому значення роз'яснень Пленумів спочатку Верховного Суду України, а згодом й Вищого спеціалізованого, як форми виразу судової практики, можна дійти висновку про велику перспективність цієї форми, про об'єктивні умови її існування та розвитку, про необхідність посилення її значення шляхом подальшого удосконалення правових актів, які регламентують її функціонування.

Роль принципів постанов та ухвал вищих судових органів по конкретних справах дозволяє визначити їх як своєрідні прецеденти судового тлумачення правової норми. Відмінність такого прецеденту від судового, на нашу думку, полягає в тому, що судовий прецедент призводить до створення судами нової норми, прецедент же тлумачення пов'язаний з роз'ясненням вже існуючої норми права, з виробленням певного, «усталеного» положення про застосування норми права по аналогічних справах. Прецедент тлумачення сприяє розкриттю смислового значення правової норми, її конкретизації та деталізації у процесі неодноразового застосування норми по аналогічних справах. Будучи взірцем правильного застосування норми права, прецедент тлумачення в силу своєї переконливості, інформаційного характеру, неодноразового застосування отримує загальну відомість, стійкість та враховується в судовій діяльності із застосування норми права, сприяє правильному вирішенню кримінальних та цивільних справ [10, с. 58–59]. Проте є й інша думка: пов'язування питання про обов'язкову силу роз'яснень Пленуму Верховного Суду з судовим прецедентом є некоректним. Судовий прецедент – це судові рішення по суті конкретної справи, що є обов'язковим для інших судів при розгляді аналогічних справ у майбутньому. Що ж стосується роз'яснень з питань судової практики, які містяться в постановах Пленуму Верховного Суду, то вони мають загальний характер, абстраговані від конкретних кримінальних справ, тому не можуть розглядатися як судовий прецедент [7, с. 5]. Без сумнівів щодо значення саме постанов Пленумів вищих судових інстанцій. Проте, як показує проведений вище аналіз, прецедентний характер мають прийняті відповідно до положень КПК України 2012 року рішення Верховного Суду України в порядку ст. 455 цього Кодексу.

З часу введення у дію нового КПК України на момент написання цієї статті Верховний Суд України не приймав ухвал про неоднакове застосування судом касаційної інстанції одних і тих самих норм закону України про кримінальну відповідальність щодо подібних суспільно небезпечних діянь, що потягло ухвалення різних за змістом судових рішень. Однак подібний порядок був передбачений й попереднім Кримінально-процесуальним

кодексом України. Верховний Суд України протягом 2012 року активно використовував відповідні повноваження і прийняв 28 рішень (постанов), в яких вирішував питання про неоднакове тлумачення положень КК України під час його застосування судом касаційної інстанції.

У цьому аспекті видається необхідним підтримати висновки О.І. Бойка з приводу того, що, як і аналогія, прецедент породжується недосконалістю законодавчого тексту і зводиться до спроби заповнити пробіл. Ось і перші виправдання цьому методу: а) закон недостатній для регламентації життя; б) за допомогою прецеденту правотворчі установки не відмінюються, а лише отримують розвиток, доповнюються; в) зрозуміло, що законодавчі лакуни виявляються легше та насамперед на рівні судово-слідчої практики, й тут же обговорюються перші варіанти удосконалення КК. Будемо пам'ятати й про те, що сам законодавець ніби провокує розробку загальної лінії правозастосовувачем, залишаючи за ним великі дискреційні повноваження. Як результат цього, у правозастосовному середовищі будуть поступово виношуватися прецедентні (додаткові, які розвивають законодавчий текст) ідеї з диспозитивних установок КК [1, с.165].

Зрозуміло, що Верховний Суд України та Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ стають, за влучним твердженням О.І. Бойка, своєрідними диктаторами у тлумаченні змісту кримінального закону для всієї правозастосовної системи, оскільки всі прийдуть за остаточним вирішенням казусу саме в суд, а вирoki нижчестоящих судів піднаглядні вищим судовим інстанціям [1, с. 219–220]. Але для того щоб роз'яснення Пленуму Вищого спеціалізованого суду та ухвали Верховного Суду не перетворилися у банальний зразок відомчого тлумачення і не розраховували тільки на процесуальну силу, а зберігали у всіх випадках формальну легітимність і змістовну обґрунтованість, потрібно продумати цілу систему заходів з підвищення якості правороз'яснювальної діяльності цих судових органів. Рублена революційна фраза та командний стиль однопартійної епохи, здається, трансформувалася у казенщину, від прочитання якої професійного азарту на низах правозастосовної ланки точно не додасться. Подивіться будь-яку постанову Пленуму Верховного Суду останніх десяти років, і ви зустрінете в її тексті канцелярські штампи, вжиті по «изъезженной колее»: «важливість сфери правозастосування»; «в основному, все добре»; «проте є окремі недоліки»; «звернути увагу»; «мати на увазі» і т.д. При цьому думка Пленуму з найбільш складних питань тлумачення тексту КК часто має подвійний або оціночний смисл [1, с. 236–237]. Проаналізувавши зміст постанов Пленуму Верховного Суду України з питань застосування КК України, прийнятих ним у період дії кодексу (2001–2012 рр.), доходимо висновку про обґрунтованість застережень російського професора.

Зміст всіх постанов Пленуму Верховного Суду України (всього 26 постанов) нами був поділений на чотири групи положень: 1) положення, які дослівно відтворюють текст Кримінального кодексу України або інших законодавчих актів; 2) положення, які тлумачать поняття, що вжи-

ваються у Кримінальному кодексі України; 3) положення, які рекомендують органам правозастосування правила застосування Кримінального кодексу України; 4) положення, які мають декларативний або службовий характер і за своєю суттю не мають кримінально-правового значення. Якщо встановити співвідношення цих положень у відсотковому вигляді, одержуємо таку картину: перша група положень – 8%; друга група положень – 18%; третя група – 64%; четверта група – 10%. Як бачимо, переважна більшість положень постанов Пленуму Верховного Суду України стосуються не тлумачення кримінально-правових понять (всього їх витлумачено в абсолютних цифрах – 266), а рекомендацій щодо застосування законодавства про кримінальну відповідальність і в аспекті кримінально-правової кваліфікації, і в аспекті призначення покарання чи вирішення інших питань застосування кримінального закону.

Висновки. У сучасній правовій системі України роз'яснення вищих судових інстанцій з питань застосування законодавства про кримінальну відповідальність існує у двох формах: формально-рекомендаційних постановою Пленумів Верховного Суду України та Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ та формально-обов'язкових рішеннях (постановах і ухвалах) Верховного Суду України з питань неоднакового застосування законодавства України про кримінальну відповідальність. Обидві форми роз'яснень вищих судових інстанцій за своїм правовим значенням наближаються до джерел кримінального права: у першій формі – як судова практика найвищого ступеня узагальнення; у другій – як правовий прецедент. За своїм змістом роз'яснення вищих судових інстанцій вирішують дві групи питань: тлумачення кримінально-правових понять та рекомендації щодо правильного застосування закону про кримінальну відповідальність.

Бібліографічні посилання

1. Бойко А.И. Язык уголовного закона и его понимание: монография. – М., 2010.
2. Про судоустрій і статус суддів: Закон України // ВВР України. – 2010. – № 41–42, 43, 44–45. – Ст. 529 зі змінами та доп.
3. Кримінальний процесуальний кодекс України // Голос України. – 2012. – № 90–91.
4. Библик О.Н. Источники уголовного права Российской Федерации. – СПб., 2006.
5. Ткешелиадзе Г.Т. Судебная практика и уголовный закон. – Тбилиси, 1975.
6. Ображиев К.В. Формальные (юридические) источники российского уголовного права: монография. – М., 2010.
7. Рарог А.И. Роль Верховного Суда РФ в формировании судебной практики по уголовным делам. // Уголовное право: стратегия развития в XXI веке: матер. 4-й Международ. науч.-практ. конф. – М., 2007. – С. 3–10.
8. Братусь С. Предисловие к изд. Судебная практика в советской правовой системе. – М., 1975.
9. Мадьярова А.В. Разъяснения Верховного Суда Российской Федерации в механизме уголовно-правового регулирования. – СПб., 2002.
10. Судебная практика в советской правовой системе. – М., 1975.

Надійшла до редакції 20.11.2012